

Het is een illusie te denken, dat het weer wel niet zal veranderen, wanneer je het weerbericht hetzelfde laat

WAARDEN EN NORMEN GAAN MET DE TIJD MEE

Met zijn plan om nieren van levende donors uit Derde Wereldlanden in de Bondsrepubliek te importeren en ze daar te koop aan te bieden aan patiënten die op een niertransplantatie wachten, haalde een Akense arts zich grote woede en hevige verontwaardiging op de hals van de politieke en medische wereld. Voor het afstaan van een gezonde nier zou de donor honderdduizend mark ontvangen. In een folder aan de dialyse-afdelingen van ziekenhuizen vroeg de arts aandacht voor de diensten van zijn bemiddelingsbureau: de transactie zou niet alleen gunstig zijn voor de Duitse patiënt, maar ook voor de donor. Immers, als de donor na het weghalen van diens nier een bedrag van honderdduizend mark krijgt, zou, hij, aldus de arts, over voldoende geld beschikken om te voorkomen dat hij al op jonge leeftijd aan bijvoorbeeld een blindedarmontsteking zou sterven. Collega-artsen reageerden onthutst: nog afgezien van medische bezwaren tegen het opereren van dikwijls ondervoede donors, stelden ze de schaamteloze wijze waarop de arts de nood in de Derde Wereld wilde uitbuiten, scherp aan de kaak. De minister van justitie riep de Duitse artsenkamer op maatregelen te nemen en kondigde zelf aan strafrechtelijk te zullen optreden; 'de armen van de Derde Wereld zijn geen levend onderdelenmagazijn voor de burgers van de rijke welvaartsstaten', reageerde de minister verontwaardigd.

Het voorbeeld van de 'nieren-importeur', hiernaast afgedrukt, maakt duidelijk, hoe in onze moderne samenleving de waarden- en normen problematiek concrete gestalte krijgt, en hoe deze vanuit verschillende invalshoeken kan worden belicht: er zitten medisch-ethische aspecten aan vast, financiële en economische facetten, politieke en juridische gezichtspunten. Al naar gelang de kleur van de bril waardoor men kijkt, zijn er vele soorten waarden te onderscheiden; evenzo verschillen ook de maatstaven waarmee deze waarden worden gemeten.

Waarden en normen: iedere samenleving gonst ervan. En vooral in tijden van crisis en grote sociale omwentelingen worden ze steeds opnieuw ter discussie gesteld.

Waarden en normen zijn onderwerp van studie en onderzoek op talloze congressen, in enquêtes, boeken en tijdschriften. Waar gaat het eigenlijk over, als we het hebben over waarden en normen? Waar halen we ze vandaan? Zijn ze aan verandering onderhevig of liggen ze voor de eeuwigheid vast? In de loop der tijden is een groot aantal begripsomschrijvingen van waarden en normen in omloop gekomen.

Meestal worden beide termen in één adem genoemd; en daarmee wordt gesuggereerd dat het om een identieke tweeling gaat. En hoewel ze onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, is het goed ze van elkaar te onderscheiden.

Een waarde is iets dat waarde-vol is, dat men belangrijk vindt, dat op de een of andere manier door mensen 'gewaardeerd' wordt. Wat je van belang vindt, daar kom je voor op, dat bescherm je, 'paal je af'. Zo ontstaan allerlei regels en concrete bepalingen die tot doel hebben datgene wat men belangrijk vindt te bevorderen. Normeringen dus, als bakens en wegwijzers naar iets waardevols.

Levensgevoel

Naarmate het levensgevoel van mensen echter verandert en culturele gedragspatronen zich wijzigen, treedt een verschuiving op van waarden én de wijze waarop deze worden gehanteerd. Een voorbeeld ter verduidelijking. Een belangrijke morele waarde is 'de bescherming van menselijk leven'. Deze houdt in: de veroordeling van moord en doodslag, opkomen voor de rechten van de mens, zorg voor zieken en gehandicapten, bestrijding van nood en ellende in de wereld enz. We hebben hier te maken met heel fundamentele categorieën van humaniteit, die uiteindelijk te herleiden zijn tot één grondbeginsel: 'het goede moet worden gedaan, het kwade vermeden'. Maar wat is goed, en wat is kwaad? Wanneer is er sprake van 'menselijk leven? Is het beëindigen van louter vegetatief leven van een al jaren in coma verkerende patiënt moreel te rechtvaardigen? In welke situaties is abortus wel of niet geoorloofd? Is zelfmoord een zaak van ieders persoonlijke verantwoordelijkheid voor zijn leven, of niet? Wie bepaalt wanneer leven nog zinvol is, wie weet wanneer leven menonwaardig is geworden? De ontwikkelingen in de medische wetenschap en de veranderde opvattingen met betrekking tot het individuele zelfbeschikkingsrecht hebben een verschuiving binnen het menselijk waardenbesef teweeg gebracht, waardoor mensen anders zijn gaan aankijken tegen zo'n

fundamentele categorie als 'menselijk leven'. David Riesman beschrijft in zijn boek 'De eenzame massa' drie samenlevingsmodellen, waarin zichtbaar wordt hoe waarden processen tot stand komen.

Zo is er een samenlevingsmodel, waarin het gedrag van mensen wordt bepaald doordat men zich richt naar het bestaande waarden- en normenpatroon. De sociale controle is bijzonder groot. En wanneer men zich afwijkend gedraagt, wordt men genegeerd of uitgestoten. Zo'n samenleving is erg stabiel en duldt geen andere keuzen. Besloten dorpsgemeenschappen, clanvorming of in zichzelf gekeerde verenigingen zijn daar voorbeelden van.

Daarnaast is er een model, dat gekenmerkt wordt door dynamiek en veel keuzemogelijkheden. Het leven van mensen wordt minder door traditie, en meer door eigen initiatieven en creativiteit bepaald. Het persoonlijk geweten werkt als een soort innerlijk kompas, dat het gedragspatroon richting geeft. Allerlei vernieuwingsbewegingen op het terrein van kerk en samenleving zijn daarvan het voorbeeld. Tenslotte is er een samenlevingspatroon, dat voortdurend gebaseerd is op snel na elkaar volgende veranderingen in de sociale orde en waarin gedragingen van mensen voornamelijk door anderen worden bepaald. Angst 'er niet bij te horen' is daarvan het gevolg. Te denken valt hier aan de moordende druk van reclame en modetrends, 'peer groups' enz.

Het is van belang zich rekenschap te geven van deze kaders - in de praktijk zelden in deze zuivere vorm naast elkaar voorkomend - die de sociologische basis vormen waarbinnen normen en waarden zich ontwikkelen.

Ander aanzien

De ongekend snelle overgang van feodale naar burgerlijke en na-burgerlijke samenlevingspatronen hebben de mens en zijn wereld een totaal ander aanzien gegeven. De grote veranderingen die zich in de na-oorlogse mentaliteit hebben voltrokken zijn van ingrijpende betekenis geweest voor onze huidige samenleving.

De haast onstuitbare opmars van de techniek en de geweldige invloed van de 'chip', het hoog gestegen welvaartspeil (ondanks economische recessie en grote werkloosheid), de secularisatie, democratiseringstendensen enz. hebben de maatschappelijke verhoudingen grondig gewijzigd en het denken van mensen belangrijk beïnvloed. De technologische vooruitgang confronteerde de mensheid met de problemen van het milieu, energie en bewapening.

Eén van de gevolgen van al deze veranderingen in het maatschappijbeeld was, dat de kerkelijke moraal (die ongeveer tot aan de Tweede Wereldoorlog een zware stempel had gedrukt op een samenleving, waarin religie en levensbeschouwing een overheersende plaats innamen) ernstig in botsing kwam met het geleefde leven, waar de religieuze dimensie steeds meer in de marge terecht kwam. Alleen al het woord 'moraal' bracht dikwijls de nodige ergernis en verving te weeg. Vooral de kerkelijke moraal werd verweten eigenlijk geen reële bijdrage te leveren aan de vormgeving van het menselijk bestaan, omdat ze daar volkomen langs heen schoot. De verwijten waren dan ook niet mis: de moraal werd bestempeld als wettisch, juridisch, negatief: ze beperkt zich louter tot wat wel en niet geoorloofd is, beschouwt het leven niet als geheel. De oude klassieke moraalhandboeken - uitblinkers in onveranderlijkheid en tijdloosheid - hebben ongetwijfeld tot deze negatieve beeldvorming bijgedragen. De afkeer tegen zo'n moraalstelsel nam dan ook toe, naarmate de gelovige bewustwording en christelijke verantwoordelijkheid ook maatschappelijke en politieke dimensies kregen. Naarmate men ging inzien, dat moraal geen bovenzinnelijke constructie is, maar haar fundament moet vinden in de natuur van de mens, werd de versleten taal en ontbindingslucht van deze oude handboeken verdreven.

Het geleefde leven

Lag lange tijd de nadruk op een morele mentaliteit, omschreven in termen van handelen ('wat is al dan niet geoorloofd?'), langzamerhand kwam de ontplooiing van de persoonlijkheid en identiteitsontwikkeling op de voorgrond te staan. De overdreven nadruk op de wet had het zedelijk leven teruggebracht tot iets ondergeschikts, en meestal geleid tot bekrompenheid. Men besepte niet meer dat de wet haar oorsprong heeft in het geleefde leven zelf en ervaring van waarden, waaraan regels en voorschriften ondergeschikt zouden moeten zijn. Als reactie hierop drong stilaan het besef door, dat het niet om de wetsvoorschriften zelf, maar om de achterliggende bedoelingen ervan ging; morele normen zijn er om basiswaarden uit de leefende belevingswereld van mensen te bevorderen. Zo werd het geleefde leven zelf weer als bron van moraliteit ontdekt. Werd de vooroorlogse moraal gekenmerkt door haar paternalistische houding, waarin men in blinde gehoorzaamheid en slaafse gebondenheid van de kerk en haar geestelijke leiders alle antwoorden verwachtte, nu ging men weer de waarde van het individu en persoonlijke verantwoordelijkheid - woorden die in het traditionele morele woordenboek niet of nauwelijks voorkwamen! - herontdekken. Deze herontdekking én de verschuiving van micro- naar macro-verantwoordelijkheid leidden tot een bevrijdend proces van mondigheid ten opzichte van de samenleving, in al haar pluriformiteit.

Verschuivingen

Het onderzoek naar waarden en normen is geen modeverschijnsel. Al van oudsher hielden filosofen zich bezig met de vraag naar het goede en de daarmee samenhangende gedragscodes. Maar van een echte doorbraak van het onderzoek naar waarden en normen - met name door de sociale wetenschappen is echter pas sinds het begin van deze eeuw sprake.

Zo is enkele jaren geleden een internationale onderzoeksgroep een grootscheeps onderzoek begonnen naar de waarden- en normenbeleving in negen Europese landen. Per land werden duizend mensen ondervraagd, plus daarbij nog eens tweehonderd jongeren. Het doel van dit onderzoek was te achterhalen, welke waardenpatronen in deze landen voorkomen, of er sprake was van een culturele eensgezindheid en welke verschuivingen er eventueel te constateren zijn. In het algemeen kon men uit dit onderzoek opmaken, dat er sprake is van een groeiende nadruk op individuele zelfbeschikking en een toenemende kritische houding tegenover gezag en traditie.

Een groot aantal vragen had betrekking op de morele opvattingen over huwelijk, gezin en seksualiteit, de joodschristelijke moraal van de tien geboden en medisch-ethische kwesties. Het bleek, dat een overtuigende meerderheid van de ondervraagde Europeanen de tien geboden nog steeds als voor hen geldend blijkt te beschouwen. Opvallend was overigens wel, dat de meeste ondervraagden dènkten, dat de meeste mensen het niet zo nauw meer nemen met deze geboden. Tussen beeld en werkelijkheid gaapt dus een wijde kloof. Een verklaring hiervoor is waarschijnlijk te vinden in het feit, dat mensen hun oordeel voornamelijk baseren op datgene wat in de massamedia steeds naar voren komt: toenemende tolerantie op seksueel gebied en berichten over agressie, diefstal, vandalisme enz. In de anonieme, grootschalige maatschappij is te weinig gelegenheid om de opvattingen van de meerderheid van de bevolking te leren kennen.

Op het terrein van seksualiteit, huwelijk en medisch-ethische kwesties wordt een grote toelaatbaarheid geconstateerd. Hetgeen overigens niet betekent, dat bv. homoseksualiteit, prostitutie, abortus en euthanasie altijd en I onder alle omstandigheden worden goedgekeurd. En hoewel het erop lijkt, dat het huwelijk niet langer als de stabiele hoeksteen van de samenleving wordt gezien, blijkt toch een overgrote meerderheid niet de opvatting te delen dat het huwelijk een verouderde instelling zou zijn. De traditionele gezinsvorm wordt nog steeds als de ideale gezien, hoewel alternatieve samenlevingsvormen in meerderheid niet worden afgewezen.

Als opvoedingsidealen worden met name eigenschappen als eerlijkheid, verantwoordelijkheidsgevoel, goede manieren, verdraagzaamheid en respect voor de ander, wellevendheid enz. nog steeds hoog in het vaandel geschreven. Minder genoemde idealen zijn vooral de traditionele burgerdeugden en religieuze deugden.

Momentopnamen

Uit zo'n onderzoek als dit valt af te lezen, dat er ondanks een aantal verschuivingen, vooralsnog sprake is van een behoorlijke mate van duurzaamheid, eerder dan van een revolutionaire omkering van waarden.

Soortgelijke geluiden klonken ook naar aanleiding van een Nederlands onderzoek naar het 'burgerlijk waardenpatroon': het gros van de Nederlanders bevindt zich tussen de twee polen van burgerlijk en niet-burgerlijk in. De formule 'afscheid van het burgerlijk waardenpatroon' zegt dan ook wel iets over de realiteit, maar suggereert eigenlijk méér dan er in werkelijkheid aan de hand is.

Uiteraard gaat het bij dit soort onderzoeken slechts om momentopnamen. Herhaling is nodig om te zien, of de zich aftekenende verschuivingen zullen doorgaan in de aangegeven richting. Aanwijzingen voor de toename van het individuele zelfbeschikkingsrecht en kritische houding ten opzichte van gezag en traditie zijn overduidelijk te vinden in de Elsevier / NIPO-enquête van maart jl., waarin Nederlandse katholieken ondervraagd werden over het op handen zijnde pausbezoek, de bisschoppenbenoemingen en het kerkelijk leergezag. Daaruit blijkt, dat de eigen inzichten en het eigen geweten voor ruim tachtig procent doorslaggevend zijn geworden voor het gelovig bewustzijn. Zulke antwoorden maken duidelijk dat definitief is afgerekend met blinde gehoorzaamheid en slaafse volgzzaamheid. Zo wordt de illusie, dat het weer wel niet zal veranderen als je het weerbericht hetzelfde laat, op overtuigende wijze ontmaskerd.